

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ, ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

**ՄԵՖՅԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ
ՄԱՏԵՆԱՂԱՐԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԳԻՎԱՆՈՒՄ**

Քանալի բառեր՝ Սեֆյան, շահ, հրովարտակ, վավերագիր, կաթողիկոս, մահմեդական, Քրիստոնյա, վանք:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հիմնական հավաքածուն գրանցված ու նկարագրված է Կաթողիկոսական դիվանի 1ա-1գ թղթապանակների 1032 վավերագրերի, նույն դիվանի 2ա-2բ թղթապանակների 383 վավերագրերի, ինչպես նաև թղթապանակներ 3-ի և 4-ի 151 վավերագրերի անոտացիաները բովանդակող հ. 29 անտիպ ցուցակում: Կաթողիկոսական դիվանից զատ, 29 պարսկերեն վավերագրեր են պահվում նաև Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանի դատական հայցի կապակցությամբ կազմված գործի արխիվային ֆոնդում¹, Ավո Հովհաննիսյանի անմշակ ֆոնդում, որում ընդգրկված են մեծամասամբ Նոր Զուղայի XIX-XX դարերի ազգաբնակչությանը վերաբերող նյութեր:

2014 թ. Մատենադարանի արխիվի աշխատակիցների տեղեկացմամբ հայտնի դարձավ, որ պարսկերեն վավերագրեր կան նաև Կաթողիկոսական դիվանի 1է և 1ը թղթապանակներում, որոնք համարակալված են համապատասխանաբար որպես վավերագրեր 1033-1470, 1471-1788: Այսպիսով, երկու թղթապանակներում կա ընդհանուր թվով 755 պարսկերեն վավերագիր, որոնք երբևէ նկարագրված և ուսումնասիրված չեն եղել: Այս պատճառով մենք ձեռնամուխ եղանք այդ վավերագրերի ուսումնասիրությանը՝ շատ շուտով հայտնաբերելով, որ դրանք սերտորեն կապված են նույն դիվանի մյուս թղթապանակների վավերագրերի հետ, որոնց մի մասը հետազոտվել ու թարգմանաբար հրատարակվել է «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» շարքի հերթական 6 պրակներում²:

Նորահայտ վավերագրերի մի մասը շարի՝ աթական-նոտարական փաստաթղթեր են՝ կազմված առքուվաճառքի, նվիրատվության, դատական վեճերի

¹ Այդ ֆոնդի վավերագրերի նկարագրությունները տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, «Գեղարժունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից», Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005, էջ 310-316:

² **Հ. Փափազյան**, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, պրակ Ա, Երևան, 1956, պրակ Բ, Երևան, 1959, II, Կալվածագրեր, պրակ Ա, Երևան, 1968, **Ք. Կոստիկյան**, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաները, պրակ Գ, Երևան, 2005, պրակ Դ, Երևան 2008, **Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո**, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, III, Շարիաթական նոտարական վավերագրեր, Ժէ-ԺԸ դարեր, Երևան, 2018:

կապակցությունները: Կան նաև մեծ թվով նամակագրությունների, պարտամուրհակներ, ստացականներ: Վավերագրերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով՝ 16-րդ դարից մինչև 19-րդ դար: Հնագույնները 16-րդ դարից են (շուրջ մեկ տասնյակ), կան ավելի մեծ թվով 17-րդ դարի վավերագրեր: Վավերագրերի հիմնական մասը վերաբերում է Նախիջևանի և Երևանի նահանգների (խանությունների) պատմությանը:

Այս վավերագրերի մեջ կան 16-17-րդ դարերի Սեֆյան շոքր շահական հրովարտականեր, որոնք երբեք չեն հետազոտվել և ընդգրկված չեն եղել Մատենադարանի հրովարտակաների շարքի վերջը նշված պրակներում: Դրանց մասին տեղյակ չի եղել Հակոբ Փափազյանը, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաների ու կալվածագրերի շարքի իր երեք պրակները կազմելիս, հետևաբար առաջին պրակում ընդգրկված չէ Տաթևի վանքի կալվածքները հաստատող Սեֆյան շահ Թահմասբ Ա-ի 1545 թ. հրովարտակը (տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 1), մինչդեռ այդ պրակում տպագրվել են այդ վանքին վերաբերող թե՛ ավելի վաղ և թե՛ ավելի ուշ հրապարակվածները:

Տաթևի վանքի պատմությանն առնչվող փաստաթղթերի մեջ են Մատենադարանի հնագույն՝ Կարա Կոյունլու տիրակալների հրովարտակաները, որոնք հրատարակվել են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի «Հրովարտականեր» շարքի առաջին պրակում³: Հայոց այդ վանքին տրված մեծ թվով Սեֆյան շրջանի հրովարտականեր ու այլ փաստաթղթեր են հրատարակվել թե՛ նշված և թե՛ հաջորդաբար հրատարակված նույն շարքի մյուս չորս պրակներում: Այդ շարքից դուրս մնացած հիշյալ հրովարտակը գրանցված է Կաթողիկոսական դիվանի թղթապանակ 1է-ում որպես վավ. հ. 1044: Բնագրային շարադրանքով ստորև ներկայացվող հրովարտակը բավականին մոտ է նույն շահի 1557 թ. հրովարտակին, և, ինչպես վերջինս, հենվում է շահ Իսմայիլ Ա-ի 1510 թ. հրամանագրի վրա՝ հաստատելով վանքի վակֆային կալվածքները Սյունիքի գյուղերում և նրանց հարկային պարտավորությունները վանքի նկատմամբ⁴:

Նորահայտ երկու հրովարտականերն էլ վերաբերում են Հավուց-թաուի Ամենափրկիչ վանքի պատմությանը, որի Զաքարիա վարդապետի ժառանգական կալվածքները հանդիսացող Ավանիկ, Կուղիս, Սուրբ Սարգիս, Ավանասար մազրա՛ե⁵, Թառնիս մազրա՛ե, Կոխթ, Կուտուց վանք մազրա՛ե, Ղըզըլ վանք (Հավուց-թաու) գյուղերը 15-րդ դարում Ակ Կոյունլու Յաղուբ փառիշահի օրոք բեյթ ուլ-մալը⁶ փորձում է բռնագրավել, սակայն ըստ 1489 թ. կալվածագրի՝ դրանք

³ Հ. Փափազյան, *Հրովարտականեր*, պրակ Ա, վավ. 1, 2, 4:

⁴ Նուն տեղում, վավ. 11 և 15:

⁵ Մազրա՛ե (مزرعه) – Հացահատիկի հող, գյուղակ, որ պատկանում է մայր գյուղին:

⁶ Բեյթ ուլ-մալ (بيت المال) – Բառացի «գանձատուն» իմա՛ պետական գանձարան: Այս եզրույթը գործածության մեջ է եղել խալիֆայության տիրապետության շրջանից, երբ արևմտի գանձարանը կոչվում էր «բեյթ ուլ-մալ-ե մուսլիմին – بيت المال مسلمين»: Այնուհետև

5000 դրնար գումարով փրկագնվում են ու վերադարձվում վանքին, որից հետո էլ 1526 թ. վակֆ են արվում Հավուց-թառի Ս. Ամենափրկիչ վանքին⁷: Հրովարտականների շարքի առաջին պրակում Հ. Փափագյանը հրատարակել է Հավուց-թառի Ամենափրկիչ վանքի կալվածքները մշակող հողագործներին Ձաքարիա վարդապետի նկատմամբ իրենց հարկային պարտավորությունները կատարելու հրահանգով 1577 թ. հրապարակված Սեֆյան շահ Իսմայիլ Բ-ի հրովարտակը⁸: Հետագոտողն օգտվել է այս հրովարտականներից մեկի պատճենից՝ նշելով, որ նրա բնագիրը չի պահպանվել⁹, մինչդեռ այն, թեև թերի վիճակում, առկա է Կաթողիկոսական դիվանի 1է թղթապանակում գրանցված որպես վավերագիր հ. 1047¹⁰: Բովանդակային առումով այս վավերագրի հետ է կապվում նույն ժամանակահատվածում շահ Իսմայիլ Բ-ի անունից հրապարակված մեկ այլ հրովարտակ (տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 2), որը գրեթե նույն բովանդակությունն ունի, ինչ նախորդ հրովարտակը, սակայն առանց միսալի¹¹ է և մեկ անգամ ևս հաստատում է վերը նշված գյուղերի պատկանելությունը Ձաքարիա վարդապետին ու մի քանի այլ անձանց, որոնց անունները ևս նշվում են:

Հետագայում նույնպես այդ գյուղերը հավանաբար շարունակում էին պատկանել նշված վանքին, որովհետև Աբրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոսի օրոք նույն կալվածքները, համախոսական գրությունը, հաստատվում են որպես Ղրզըլվանքի (կամ Հավուցթառի Ս. Ամենափրկիչի) սեփականություն¹²:

Շահ Աբբաս Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը (տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 3) ևս բովանդակային առումով կապվում է Հ. Փափագյանի կողմից Մատենադարանի հրովարտականների երկրորդ պրակում ընդգրկված մի վավերագրի հետ, որն իրենից ներկայացնում է Սեֆյան շահին Փիլիպոս կաթողիկոսի մատուցած մի խնդրագիր՝ էջմիածնին հուզող մի շարք խնդիրների, այդ թվում նաև Վաղար-

նրա տակ հասկացվում էին նաև պետական հարկերը, իսկ ավելի ուշ՝ հարժուհիս գրավվող և պետականացվող ամեն ինչ:

⁷ Տե՛ս Հ. Փափագյան, *Կալվածագրեր*, պրակ Ա, Երևան, 1968, վավ. 8, 16, էջ 82-86, 105, 155-7, 166-7:

⁸ Հ. Փափագյան, *Հրովարտականներ*, պրակ Բ, վավ. 19:

⁹ Նույն տեղում, էջ 95-96:

¹⁰ Ի նկատի ունենալով այս վավերագրի բովանդակային նույնությունը Հ. Փափագյանի հրատարակված հրովարտակի հետ, այն չենք ներկայացնում ստորև ընդգրկված վավերագրերի շարքում:

¹¹ «Միսալ» (مثال) էին կոչվում մուսուլմանական հոգևոր աստյանների վճիռները: Նախքան Սեֆյան ժամանակաշրջանը, այդ եզրույթն այլ իմաստ է ունեցել՝ համարժեք լինելով ֆիրման («հրովարտակ») բառին: Սեֆյան շրջանում իրավական կարևոր նորմերի (վակֆային ու մուպային իրավունքների, կրոնական ազատությունների) խախտման կապակցությամբ դիվան ալ-սադարաթը կայացնում էր դրանց վերաբերող որոշումներ՝ միսալներ, որոնք հաստատվում էին միսալի հակառակ կողմում գրված հրովարտակներով:

¹² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1189:

շապատ գյուղից գանձվող մանալ¹³ հարկի գիշման մասին¹⁴: Ստորև ներկայացվող հրովարտակը փաստորեն խնդրագրում բարձրացված այդ հարցի կապակցությամբ հրապարակված շահական հրամանագիրն է: Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի, թղթ. 1է-ում որպես վավերագիր 1054 գրանցված այս փաստաթուղթը սակայն պատճեն է առանց նոտարական հաստատման:

Նորահայտ Սեֆյան վավերագրերից մեկն էլ վերաբերում է իրանահպատակ հայության ժառանգության հարցերում գործող շիա իսլամի օրենքին: Ի տարբերություն սուննի իսլամի իրավագիտական դպրոցների, շիա իմամական մահմեդականների շրջանում ժառանգության մասին գործող օրենքի համաձայն՝ մահմեդականը կարող էր ժառանգել իր այլակրոն՝ անգամ հեռու ազգականի ունեցվածքը՝ զրկելով այդ իրավունքից ավելի մոտ ազգականներին¹⁵: Այս օրենքը Իրանում շրջանառության մեջ էր դրվել շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության վերջում՝ 1629 թ. նրա հրապարակած հրովարտակով, որի համաձայն «յուրաքանչյուր քրիստոնյա, որ մահմեդականություն էր ընդունում, իրավունք էր ստանում ժառանգելու իր բոլոր ազգականների ունեցվածքը մինչև յոթ պորտ»¹⁶: Այդ հրամանագիրը փաստորեն նոր ուժ էր հաղորդում այլակրոնների ժառանգական խնդիրներին վերաբերող այդ օրենքին և խրախուսում քրիստոնյաների մահմեդականացումը: Որոշ տվյալների համաձայն՝ այդ հրամանագրի հրապարակումից 15 տարի անց, ավելի քան 50000 քրիստոնյա էր մահմեդականացել՝ խուսափելու համար աղքատացումից և ունեզրկումից¹⁷: Իրանում հայերի մահմեդականացումը շարունակում է լայն թափով ընթանալ նաև հետագայում:

Շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության շրջանում այս օրենքի գործադրման և նրա ծանր հետևանքների մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Առաքել Դավրիժեցին: Հստ նրա՝ Իրան բռնագաղթված հայերից ոմանք մահմեդականություն էին ընդունում, «զի տան կաշառս Մահմետականաց» և կացուցանեն սուտ վկայս, և քարշեն զքրիստոնեայս առ դատաւորս Մահմետականս ի դատաստան, և պահանջեն ի քրիստոնէից զոր ինչ և հնարել կարեն», պնդում, թե՛ «ազգական քո եմ, ամենայն ինչք և ստացուածք քո ինձ հասանի, տուր ինձ»:

¹³ Մանալ (منال) – Սկզբնաղբյուրներում և վավերագրերում երբեմն ‘մալ և ջահաթ’ (մալոջահաթ) հարկային եզրույթի փոխարեն, հանդիպում է ‘մալ և մանալ’ (մալումանալ) եզրույթը, որից կարելի է ենթադրել, որ ‘մանալ’-ը փոխարինում էր «ջահաթ» կամ «մութավաջեհաթ» եզրույթներին: Սակայն որոշ դեպքերում այն օգտագործվել է իրեն համանիշ «մալի» կամ ընդհանուրապես «մալոջահաթի» իմաստով (Չ. Փափազյան, *հրովարտականեր*, պրակ Բ, էջ 223):

¹⁴ Չ. Փափազյան, *Հրովարտականեր*, պրակ Բ, վավ. 39, էջ 141:

¹⁵ اسعد شيخ الاسلامی، احکام وصیت و ارث ذمی از نظر فقهای اسلامی، مقالات و بررسیها، كله الااليات 168-167، ص. 1355، دانشکده الهیات نشریه گروه تحقیقاتی،

¹⁶ Այս հիմնականագրի մասին տե՛ս *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, vol. I, London, 1939, p. 288:

¹⁷ Նույն տեղում:

եւ դատաւորքն ըստ անօրէն օրինաց իւրեանց իրաւացուցանեն զբանս ուրացողաց, թէ որովհետեւ նա եկեալ է յօրէնս Մահմետի, նմա հասանին ամենայն ինչք իւրոց ազգականաց: Եւ այսպէս զրկեալ զողորմելի քրիստոնեայս՝ յափշտակեալ զամենայն ինչս և տան ուրացողացն»¹⁸:

Այդ օրէնքը հետագայում ևս մեկ անգամ վերահաստատվում է շահ Աբբաս Բ-ի իշխանութիւն (1642-1666 թթ.) շրջանում¹⁹՝ ավելի սաստկացնելով նրա ազդեցութիւնը քրիստոնեաների ժառանգութեան խնդիրներում:

Մեծ թիվով պարսկերեն վավերագրեր իրենցից ներկայացնում են դիվան ալ-սադարաթի²⁰ և Երևանի, Նախիջևանի ու այլ վայրերի շարի՝²¹ աստիանների ֆաթիվաներ (վճիռներ)՝ հրապարակված հայերի ժառանգական խնդիրներում այս օրէնքի գործադրման կապակցութեամբ²²: Վավերագրերի տվյալները հնարավորութիւն են տալիս նաև պարզելու, որ եթե զիմմի²³ ժառանգորդները ևս մահմեդականութիւն էին ընդունում նախքան ժառանգութեան բաժանումը, կարող էին վերականգնել իրենց ժառանգական իրավունքը²⁴, այնուամենայնիւ, «եղբայրներից ավագը լինելով հանդերձ, ավելի ուշ մուսուլման դարձածը չէր կարող ավելի վաղ մուսուլման դարձած եղբորից խել ժառանգութեան իրավունքը»²⁵:

Առանձին դեպքերում ավելի վաղ մահմեդականացած ժառանգներից իրենց ժառանգական իրավունքը պաշտպանելու համար նոր մահմեդականացած հայերը հարկադրված էին լինում որոշակի գումար վճարել: Կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերից մեկի համաձայն՝ Օրդուբադի շարի՝ դատարանում 1694 թ. քննվում է մի խնդիր, որ ծագել էր մի կողմից շադիդ ուլ-խլամ (նոր մահմեդականացած) Մուհամմադ Ամինի զավակներ Շահիջանի ու Արեզու խանումի և մյուս կողմից՝ Ագուլիսի քրիստոնեայ Գուլնագարի որդի Խոջա Նահապետի դուստր Թա՛րիֆի միջև վերջինիս հորից իրեն հասնող ժառանգութեան շուրջ: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ Թա՛րիֆի որդի Առաքելը մահմեդականու-

¹⁸ Առաքել Գավրիթեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀեՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 95-6:

¹⁹ *A Chronicle of the Carmelites in Persia*, vol. I, p. 366.

²⁰ Դիվան ալ-սադարաթ (ديوان الصدارة)՝ Սեֆյան շրջանում կրոնական բարձրագույն առաջնորդի՝ սադրի ատյանը:

²¹ Ծար՝ (شرع)՝ Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները:

²² Հ. Փափագյան, «Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական ֆաղափականության հարցի շուրջը», *ԲՄ*, № 3, 1956, էջ 88:

²³ Զիմմի (ذمی)՝ Այդպես էին կոչվում քրիստոնեայ և հրեա հպատակները, որոնք ի տարբերություն մուսուլման հպատակների՝ բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, պարտավոր էին վճարել նաև հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա», որով իրավունք էին ստանում իրենց կրոնը դավանելու:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

²⁵ Հ. Փափագյան, *Հրովարտականք*, պրակ Բ, վավ. 16, էջ 102:

թյուն է ընդունում, որից հետո 18 թուման է վճարում իրեն հասնող ժառանգությունը տնօրինելու համար²⁶:

Մեծ թիվով հայեր «կամավոր» մահմեդականություն են ընդունում՝ ազահությունից դրդված կամ էլ մահմեդական դարձած ազգականներից իրենց ժառանգությունը պաշտպանելու նպատակով: Ժառանգության պատճառով տեղի ունեցող հավատափոխության դեպքերը հատկապես շատ էին քաղաքաբնակ ունեցող դասի ներկայացուցիչների՝ առևտրականների ու արհեստավորների շրջանում²⁷: Հայ ունեցող դասի ներկայացուցիչներից շատերն էլ չցանկանալով մահմեդականանալ, հեռանում էին Իրանից: Այդ մասին խոստում վկա է Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցու կոնդակներից մեկը²⁸:

Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կապակցությամբ բազմաթիվ բողոքագրեր ու փաստաթղթեր կան պահպանված²⁹: Վավերագրական նյութերում ու այլ աղբյուրներում քիչ չեն նաև տեղեկություններն այն մասին, որ մահմեդականացած հայերը կամ պարզապես մահմեդականներից ոմանք ջանացել են տեր դառնալ իրենց հետ որևէ ազգակցական կապ չունեցող անձանց ժառանգությունը³⁰:

Իմամ Ջա'ֆարի օրենքը հավասարապես կիրառվում էր ինչպես Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների, այնպես էլ կաթողիկոսացած հայերի ժառանգության հարցերում: Կաթողիկոս հայրերի զեկուցումներում հստակ ուրվագծվում են այս օրենքի ծանր հետևանքները Նախիջևանի հայ կաթողիկոսների գյուղերում տեղի ունեցող էթնոգրավանական գործընթացներում³¹: Պատահական չէ, որ այդ առթիվ իր բողոքն է ժամանակին արտահայտել Հոռմի Պապ Ալեքսանդր VII-ը շահ Աբբաս Բ-ին ուղղված իր ուղերձում³²:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Հայոց եկեղեցու վակֆային կալվածքները պաշտպանված էին նոր մահմեդականացած ժառանգների ոտնձգություններից, քանի որ նրանք տեսականորեն համարվում էին անձեռնմխելի ու որևէ կերպ օտարման ենթակա չէին³³: Ճիշտ է, նման հավակնություններ հիշյալ կալվածքների նկատմամբ նոր մահմեդականացած ժառանգները ունեցել են, սակայն շարի' դատական

²⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1107:

²⁷ Այս մասին տե՛ս Հ. Փափազյան, «Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական», էջ 92:

²⁸ Մ. Կարապետյան, «Իմամ Ջա'ֆարի օրենքը և արևելահայերը», ՊԲՀ, 1988, թիվ 1, էջ 220:

²⁹ Հ. Փափազյան, «Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական», էջ 87-88:

³⁰ Ք. Կոստիկյան, հրովարտական, պրակ Գ, վավ. 18: Նման մի դեպք է նկարագրում է Ջաֆարիա Քանաֆեղյան (Ջաֆարիա Քանաֆեղյան, Պատմութիւն, Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխ. Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, էջ 78-79):

³¹ Մ. Կարապետյան, «Հայ կաթողիկեթի թեմը և էթնոդաճանակական գործընթացները Նախիջևանում XVII-XVIII դարերում», հետևյալ գրքում՝ Հ. Սահակ Ճեմեմեմեմ, Նախիջևանի հայոց վարժարանը և Հոռմը, Վեմեմիկ Ս. Ղազար, 2000 էջ 8-10:

³² A Chronicle of the Carmelites in Persia, v. 1, p. 366.

³³ Հ. Փափազյան, Հրովարտական, պրակ Ա, էջ 120:

ատյանները, որպես կանոն, դրանք մերժել են: Մասնավորապես, Սեֆյան պետության մահմեդական հոգևորականության բարձրագույն դատական ատյանի 1658 և 1684 թթ. որոշումներում մերժվում են նրանց հայցերը էջմիածնին փոխանցված վակֆային կալվածքների նկատմամբ³⁴: Դեռևս 1658 թ. Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի ջանքերով հրապարակվում է մահմեդական աստվածաբանների ու իրավագետների կայացրած վճիռը հաստատող՝ շահ Աբբաս Բ-ի հրամանագիրը, որի համաձայն էջմիածնին հանձնված վակֆերի հասույթը նրա տնօրինության տակ է գտնվում, և նրա նկատմամբ նվիրատուների ժառանգները, լինեն քրիստոնյա կամ նոր մահմեդականացած, իրավունքներ չունեն³⁵: Այս ֆաթվայով փաստորեն շեշտվում էր վակֆերի անձեռնմխելիությունը՝ պաշտպանելով դրանք նախկին նվիրատուների մահմեդականացած ժառանգների հավակնություններից:

Այս օրենքի վնասներից և ունեզրկումից իրենց ժառանգներին պաշտպանելու ուղիներից մեկն էլ, ըստ Տեր Հովհանյանցի, դրանք պարզեցված (սուլհ-նամե - صلح نامه) իր զավակներին փոխանցելն էր, որից հետո «ուրացեալ ընտանին զկնի մահուանն նորա ոչ կարէ առնել զպահանջ ինչ»³⁶: Նման սուլհամեի կնքման մասին նշում կա ջուղայահայ վաճառական Հովհաննես Թուփչիի 1669 թ. գրած կտակում³⁷, որով թերևս, նա փորձել է ապահովել իր ունեցվածքը մահմեդականացած ազահ ազգականների ոտնձգություններից, այդ կերպ փոխանցելով այն իր կնոջը՝ Դադբամին: Նույն նպատակով սուլհամեներով հաճախ ամրացվում էին առքուվաճառքի գործարքները, որոնք հաճախ են հանդիպում հատկապես 17-րդ դարի հայոց վանքերին վերաբերող փաստաթղթերում³⁸:

Ստորև ներկայացվող վավերագրերից մեկը շահ Աբբաս Բ-ի 1658 թ. հրովարտակն է, որ հաստատում է մահմեդական աստվածաբանների ու իրավագետներին՝ այս օրենքի գործադրման որոշ այլ մանրամասնություններ վերաբերող վճիռը՝ ֆաթվան: Ըստ այդ որոշման, նվիրատվության մեկ այլ ձևակերպմամբ, որ կոչվում էր «հոբբե», ստացված եկեղեցական մուլքերը³⁹ ևս չէին կարող վերադարձվել նախկին սեփականատիրոջ ժառանգներին. անկախ նրանից՝ այդ ժառանգները քրիստոնյա էին, թե մահմեդական:

³⁴ ՄՄ, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1068, թղթ. 1բ, վավ. 181 (այդ վավերագիրը տե՛ս նաև Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 51):

³⁵ ՄՄ, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1068:

³⁶ Յ. Տէր Յովհաննես, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, Բ, Նոր Զուղա, 1880, էջ 209:

³⁷ ՄՄ, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 4, վավ. 25:

³⁸ Ք. Կոստիկյան, Մ. Խէչո, Շարիաթական նոտարական վավերագրեր, էջ 18, նաև վավ. 2, 3, 5, 11, 13:

³⁹ Մուլք (مُلْك) – Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված:

Փաստորեն, աղբյուրների տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ վերը նշված ժառանգության մասին օրենքից պաշտպանվելու միակ ճանապարհը նվիրատվությունն էր, որը կարող էր ձևակերպվել օրինական ժառանգների կամ այլ անձանց ու հաստատությունների անունով արված սուղհնամեի, հոբբե-նամեի կամ վակֆնամեի միջոցով:

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Վավերագիր 1

Շահ Թահմասբ Ա-ի 1545 թ. հրամանագիրը Սվարանց, Աղաքենդ, Տանձատափ, Կից, Տաթև և այլ ընդամենը 21 գյուղերի պատկանելությունը Տաթևի Սիմեոն (Շմավոն) եպիսկոպոսին հաստատելու կապակցությամբ

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1044, բնագիր, նորոգված, մեծ. 20,5 x 47,5 սմ, գիր՝ թա՛լիզ:

بسم الله الرحمن الرحيم

يا محمد يا على

الحکم [الله]

ابو المظفر طهماسب بهادور سيوزوميز

[مهر]: بئذ شاه ولايت طهماسب ...

چون محراسیا شماون معروض داشت که محال مفصله ضمن از اعمال الکای ارود ملک شرعی و در تصرف اوست و بدیوان منسوب نشده بنا بر وقوع او را در تصرف آن ممکن دانسته هیچ آفریده بخلاف شریعت غرا در آن مدخل ننماید و هر کس در آن محال زراعت نموده باشد و نماید همیشه از عهده بهره آن بدستور متعارف آنجا بیرون آمده بدو واصل گرداند و بعذر و بهانه موقوف ندارد از مضمون نشان عالیحضرت خاقان جمجاه فردوس مکان علیین آشیان که درین باب صادر شده در نگذردند از جوانب بدین جمله روند و از شکایت که موجب خطاب و عتاب است اندیشه نموده از فرموده در نگذردند و هر ساله حکم مجدد نطلبند. تحریرا فی شهر ربیع الاول 952

[ظهر]

سواری, آقاکنդ, دنزاطاب, داشو, طاتف, کیس, بنونیس, طاس, قراکلیسیاه, شنهر, دستجرد, اناباد?,
خوطانان, بردی, خوط, حالیزور, کوریس?, برناکوت, مالداش, بوردی, وقدین?...

Հանուն ողորմած ու գթառատ Աստծո

Ո՛վ Մոհամմադ, ո՛վ Ալի

Հրամանն [Աստծունն] է

Աբու-ալ-Մոզաֆֆար Թահմասբ Բահադուր. Մեր խոսքը

Ինչպես Շմավոն վարդապետը զեկուցեց, ներհնչյալ մահալը⁴⁰, որը

⁴⁰ Մահալ (محل) – Շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Այսրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է:

Որոտն (Օրուդ) օլֆայի⁴¹ մեջ է, նրա շարի'աթական⁴² մուլֆն է և նրա տնօրինման ներքո է գտնվում, դիվանին⁴³ չի վերագրվում, այնպես որ նրա տնօրինումը պետք է հնարավոր համարել, և թող ոչ ոք, ամենապարզապես շար'ին հակառակ, այնտեղ մտաֆ չգործի: Եվ յուրաքանչյուր ոք, ով այնտեղ հողագործությամբ զբաղվելիս կլինի, պետք է այնտեղի գործող կարգին համաձայն՝ բահրեշեն, ըստ հայտնի կարգի, մշտապես նրան վնարի, որևէ պատրվակով ու պատճառով չդադարեցնի [վնարումը]: Այս առթիվ հրապարակված Ջամշիդի փառֆին հավասար դրախտաբնակ Նորին Մեծությունն տիրակալի հրամանագրի (նեշանի) բովանդակությունից թող շեղվեն, նրան համապատասխան վարվեն և բողոքներից, որ պատժի պատճառ կարող է լինել, զգուշանան: Թող հրամանից շեղվեն և ամեն տարի նոր հրաման չպահանջեն: Գրվեց 952 թ. ուրբի Ա. ամսին⁴⁴:

[Հակառակ կողմում]

Սվարի (Սվարանց), Աղաֆենդ, Տանձատափ, Տաշու, Տաթև, Կիս (Կից), Բնունիս, Թաս, Ղարաֆիլիսա, Շնհեր, Դաստակերտ, Անապատ, Խոտանան, Բորդի, Խոտ, Հալիզուր (Հալիձոր), Գորիս, Բոնակոթ, ///, Մալղաշ, Վաղադին:

Վավերագիր 2

Շահ Իսմայիլ Բ-ի 1577 թ. հրամանագրերը Ավանիկ, Սուրբ Սարգիս, Մանկանոց և մի քանի այլ գյուղերի պատկանելությունը Ջաքարիա քահանային հաստատելու և այնտեղի հարկերի վճարելու կարգադրությունը

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1045, բնագիր, նորոգված, մեծ.՝ 26,5 x 58,5 սմ, գիրը՝ նասիթա՝ լիդ:

[مهر]: مهر ديوان اعلى اشرف

امر ديوان اشرف اعلى آنکه چون زكريا مسيحي چخور سعدي و مير تومان ولد كدخدا بابا مهرباب ولد

⁴¹ Օլֆա (الكا) – Հողային այնպիսի տիրույթներ, որոնք, որպես ավատ, տրվում էին բոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան գինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլֆա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ ֆանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օլֆայի ամիրները ունեին առանձին դրոշակ ունենալու և հանդիսավոր երթերի ու գորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարելու իրավունք:

⁴² Շարի'աթ (شريعة) – Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ, հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական-դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հանախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար'»: Շարի'աթի կամ Շար'ի հոգևոր ատյաններում էին ֆննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջ ֆաղաֆացիների միջև առաջացած վեճերը:

⁴³ Դիվան (ديوان) – Պետական գործերի ատյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի իմաստով:

⁴⁴ 1545 թ. մայիսի 13-հունիսի 12:

قلی و چیده لازم ولد خواجه بدیوان اعلی آمده عرض کردند که محال مذکورہ ضمن چخور سعد ملک متصرف فیہ شرعی ایشان است که بارث شرعی بدیشان انتقال یافته و قبالات شرعی که مسجل بسجل قضاہ اسلام در دست دارند بدان منوال است بنابراین باید که هیچ آفریده بخلاف شرع انور مانع تصرف مالکان مذکورہ نشوند و بنا مشروع دخل در آب و زمین محال مزبورہ ننماید و هر کس که برضا مالکان محال مذکورہ در اراضی متعلقہ بمواضع مذکورہ زراعت نماید یا در یتاقات آنجا کوسفند نگاه دارند از عہدہ بہرچہ واقعی و یتاقیاسی بدستور معمول آنجا بیرون آمدہ تخلف نورزند و اگر درین باب سخن شرعی و حسابی داشتہ باشند بقضاہ اسلام و حکام کرام آنجا رفع نمایند بعہدہ بیگلریگی چخور سعد کہ امداد شرعی بتقدیم رساند
تحریرا فی روز سہ شنبہ ہفتم شہر ذی قعدہ الحرام سیچقان بیل اربع و ثمانین و تسعمایہ
[ظہر]

اوانیس بروش ... قریۃ سورب سرکیس، قریۃ منکوس و مزرعہ ابانہ سر، مزرعہ ترینیس، قریۃ کوخت نصف، مزرعہ کودیس وانک، قریۃ قزل وانک

[Կնիք]. Բարձրագույն դիվանի կնիքը

Ամենաբարձր դիվանի հրաման եղավ այն մասին, որ Չոխուր Սա'ադի ֆրիստոնյա Ջաֆարիան, Բյադխոդա Բաբայի որդի Միր Թումանը, Դուլիի որդի Մենարը և Խաչեի որդի Չիդասը, բարձրագույն դիվան գալով զեկուցեցին, որ Չոխուր Սաադին կից նշվող մահալը շար'ով իրենց պատկանող մուլն է, որ շար'ի ժառանգությամբ իրենց է փոխանցվել: Իրենց ձեռքին եղած իսլամի դագինների⁴⁵ կողմից հաստատված շարի'աթական կալվածագրերի համաձայն այդպես է: Հետևաբար պետք է, որ ոչ մի արարած ամենալուսավոր շար'ին հակառակ նշյալ սեփականատերերի անօրինմանը շխտչընդոտի և ապօրինաբար հիշյալ մահալի ջրի ու հողի նկատմամբ ոտնձգություն չկատարի: Եվ յուրաքանչյուր ոք, որ նշված մահալի սեփականատերերի համաձայնությամբ այդ վայրերում հողագործությամբ կգրադվի կամ այնտեղի յաթաղներում ոչխար կպահի, պետք է իրական բահրեչեն⁴⁶ ու յաթաղի⁴⁷ համար հարկը վճարի և չհակառակվի: Եթե այս կապակցությամբ շարի'աթով օրինական պահանջ ունենան, իսլամի դագիններին ու այնտեղի ողորմած հախիմների միջոցով այն վերացնեն:

⁴⁵ Դագի (قاضی) – Դատավոր, շար'ի դատական ատյանի պետը, որը նշանակվում էր բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերից, որը Շարի'աթի օրենքով ֆննում էր ֆաղաֆացիական ու ֆրեական գործերը:

⁴⁶ Բահրե կամ բահրեչե (بهرچه، بهرچه) էր կոչվում հողագործ գյուղացիության կողմից կալվածատիրոջն ու պետությանը վճարվող հողային հարկը, որի պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրեչե-ե դիվանի» (بهرچه دیوانی), իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը՝ «բահրեչե-ե մալիֆանե» (بهرچه مالکانه): Եզրույթի վերջում ավելացված «չե» փոխաբանությունը մասնիկը նրա բովանդակության մեջ փոփոխություն չի մտցնում և հանդիսանում է զուտ լեզվական երևույթ, ինչպես օրինակ «դաբալչե» (կալվածագիր), «փարվանչե» (հրովարտակ), «վակֆնամչե» (կտակագիր) և այլ բառերում:

⁴⁷ Յաթաղ (یتاق) – Հատկապես մանր եղջերավոր անասունների մակադատեղ՝ նստելու, հանգստանալու կայան բաց դաշտում (Հ. Փափագյան, Հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 116):

Չոխուր Սա՛ադի բեկլարբեկը պարտավոր է շարի՛աթական օգնություն ցուցաբերել: Գրվեց երեհաբթի օրը, ինը հարյուր ութսունչորս սիչլան յըլ (մկան) տարվա զի դաադե ամսի յոթին⁴⁸:

[Հակառակ կողմում]

... Սուրբ Սարգիս գյուղ, Աբանասար մագրա՛ե, Թերնիս մագրա՛ե, Կոխաբ գյուղի կեսը, Կուտիս վանք մագրա՛ե, Գըզըլ վանք գյուղ

Վավերագիր 3

Շահ Աբբաս Բ-ի 1650 թ. հրամանագիրը, որով Վաղարշապատ գյուղի մանալ և ջենս հարկերը հատկացվում են էջմիածնի վանքին

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1054, պատճեն, մեծ. 27 x 46,5 սմ, գիր՝ շիբասթե:

موضع مهر مبارک شاه عباس ثانی

آنکه چون منال شش دانگ قریه اوچ کلیسا انتقالی طهماسب قلی خان قاجار واقعه در ناحیه کربی ایروان از قرار ثلث حاصل سیچقان بیل بغایه بارس بیل بمقدار یکصد و دوازده خروار و پنج من و سه دانگ و هم جنس حسب الضمن ابوابجمع و بموجب همه ساله بیکلر بیکی چخور سعد مقرر است درینوقت زیده الرهبانین و عمدہ القسیسین العیسویه فیلقوس خلیفه عرض نمود که بجهه قلت آب که در ناحیه مزبوره بوده مبلغهای کلی از خود خرج نموده نهری که هفت و هشت آسیاب با آن دایر میتوان نمود از نزدیک قارص احداث نموده آب آنرا بناحیه مزبوره آورده که باعث توفیر حاصل در رفاهیت جمعی که در آنجا ساکنند شده و استدعا نمود که منال قریه مزبوره که بموجب همه ساله بیکلربیکی آنجا مقرر است که در عوض حق السعی که نموده که بوظیفه مشارالیه مقررگردد دلالت و شوکتیناه حشمت و جلالت دستکاه عالیجاه نظام الدوله و الاقبال کیخسرو خان بیکلربیکی چخور سعد سرعریضه ولایت سایه سریر خلافت مصریر نوشته و استدعاء آن نموده بود که چون خلیفه مزبور با جمعی کثیر از کشیشان و سیاهکلاهان آرامنه در قریه مزبوره ساکن اند و منال قریه مزبوره که بموجب همه ساله آیالت پناه مشارالیه مقرر است منال در وجه خلیفه و جماعت مزبوره مقرر میشود که صرف معیشت خود نموده بدعای دوام دولت قاهره اشتغال نمایند بنابر این از ابتدای سه ماهه اود بیل منال قریه مزبوره را که آیالت پناه مزبور رضا نامه نوشته بوظیفه خلیفه مزبور شفقت فرمودیم که شوکت آیالت پناه بیکلربیکی آنجا باشند که دایما خلیفه مزبور منال آنرا سال بسال متصرف شده و صرف معیشت خود نماید درینباب قد غن دانسته هر ساله حکم مجدد نطلبد و چون [پر]وانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند و جری ذلک. فی ربیع الاول فی 1060

Շահ Աբբաս Բ-ի օրհնյալ կնիքի տեղը

[...]Քանի որ Երևանի Կարպիի նանիայում գտնվող Ուչիլիսա գյուղի վեց դանգի⁴⁹ մանալը, [որ կազմում է] բերքի 1/3-ը, որը 12 խարվար⁵⁰, 5

⁴⁸ 1577 թ. հունվարի 26:

ման ու 3 դանգ է⁵¹, նաև ջենսը⁵² մկան տարվանից մինչև հովազի տարվա վերջը Թահմասը Ղուլի Խան Ղաջարի փոխանցմամբ հատկացվել ու արվաթ-ե ջամ⁵³ էր արվել Չոխուր Սա'ադի բեկլարբեկի⁵⁴ ռոնիկին որպես համեսալե⁵⁵: Օրերս հոգևորականների մեջ ազնվագույն և քրիստոնյա վանականների գլխավոր Փիլիպոս կաթողիկոսը զեկուցեց, որ այդ նահիայում⁵⁶ ջրի սակավության պատճառով մեծ գումարի ծախս անելով ջրանցք են կառուցել ու 7-8 ջրաղաց պատեցնող ջուր բերել Կարսի մոտակայքից՝ բերքի առատության և այնտեղ բնակվողների բարօրության համար: Եվ խնդրեց, որ հիշյալ գյուղի մանալը, որ որպես համեսալե ռոնիկ այնտեղի բեկլարբեկին է հատկացվել, ի հատուցում իր ջանքերի՝ իրեն արվի որպես վազիֆե⁵⁷:

Չոխուր Սա'ադի վսեմաշուք ու բարեբախտ բեկլարբեկ, հզորության ու փառքի հանգրվան, փառահեղ կառավարիչ ու միջնորդ Քեյխոսրով խանը վեհանձն կաթողիկոսության կրողի խնդրագրի վրա գրել ու խնդրել էր, որ ֆանի որ հիշյալ կաթողիկոսը միաբանների ու հոգևորականների մեծ բազ-

⁴⁹ Դանգ (دانگ) – Կավաժատիրական՝ մուֆային գյուղերից ստացվող ամբողջ եկամուտը կամ ռենտան, որ սովորաբար կոչվում էր «մուլֆ», դիտվում էր որպես մի ամբողջություն և, ծանրության մասն միավոր «միսղալ»-ի նման բաժանվում էր 6 դանգի: Գյուղերի մուլֆերը առուծախի էին ենթարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր «շեշդանգ – ششدانگ» (վեց դանգ), այնպես նաև մի ֆանի, երբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որ անվանվում էր «թասուզ»:

⁵⁰ Խարվար (خوار) Կշոի խոշոր միավոր, որ հավասար էր 100 մանի: Եթե նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր Թավրիզի ման կշռում էր 3000 գրամ, ապա մեկ խարվարը կարող էր կշռել 300 կգ:

⁵¹ Դանգ (دانگ) կշոի միավոր, որ համարժեք էր դիրհեմի 1/6 մասին:

⁵² Ջենս (جنس) բնամթերային հարկ:

⁵³ Արվաթ-ե ջամ⁵³ – (ابواب جمع) էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ հարկատու օբյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին հարկային մատյաններում գրանցվելուց հետո ի մի էին բերվում և ի վերջո դրամական արտահայտությամբ արձանագրվում, թե որքան հարկ պետք է վճարի և դրանից որքանը՝ որ հարկի հաշվից:

⁵⁴ Բեկլարբեկ (بيگلر بيگ) – Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»: Իրանում XVI-XVII դարերում կար 13 բեկլարբեկություն, որոնցից հյուսիսարևմտյան սահմանումն էին գտնվում Ատրպատականի, Ղարաբաղի (Գանձակի), Շիրվանի և Չոխուր Սաադի կամ Երևանի բեկլարբեկությունները:

⁵⁵ Համեսալե (همه ساله) – Այսպես էր անվանվում ռոնիկների հատուցման այն ձևը, ըստ որի ռոնիկ ստացող պաշտոնյան իրավունք էր ստանում, ցմոր տնօրինություն, ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իր ռոնիկի գումարը: Այսպիսի իրավունք ստացող զինվորականներն ու պետական պաշտոնյաները կոչվում էին «համեսալեդար»:

⁵⁶ Նահիե (ناحية) – Գավառ, շրջան: Հոմանիչ՝ «մահալ»:

⁵⁷ Վազիֆե (وظیفه) – Հատուկ պարգև, որ կենսաթոշակի բնույթ էր կրում և շահի կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից ի նշան մեծարման ու հարգանքի արվում էր գիտնականներին, գրողներին, անվանի մարդկանց ու հոգևորականներին որպես սպրուտաթի միջոց (Հ. Փափագյան, Հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 232):

մուրթյամբ այդ գյուղում են բնակվում և հիշյալ գյուղի մանալը վերոհիշյալ կառավարչին է հատկացված, կաթողիկոսին ու այդ համայնքին հատկացվի, որպեսզի ծախսեն իրենց ապրուստի վրա և զբաղվեն հաղթական պետության հարատևման համար աղոթելով:

Հետևաբար կովի տարվա (ուղ յըլ) եռամսյակի սկզբից վերոհիշյալ կառավարիչը համաձայնագիր գրեց և նշված գյուղը հիշյալ կաթողիկոսին որպես վազիֆե շնորհեց, որպեսզի կաթողիկոսը տարեցտարի նրա մանալը տնօրինի և ծախսի իր ապրուստի վրա: Թող սա խիստ հրաման համարեն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն: Եվ երբ փարվանչեն⁵⁸ ազնվագույն կնիքով հաստատվի, նրան վստահեն: Գործադրվեց այս 1060 թ. ռաբի' Ա. ամսին⁵⁹:

Վավերագիր 4

Շահ Աբբաս Բ-ի 1658 թ. հրամանագիրը մահմեդական հոգևորականության ֆաթվայի հաստատմամբ, ըստ որի, որպես նվիրատվություն (հոբե) հանձնված գույքը այն նվիրաբերած անձանց մահմեդականացած ժառանգները չեն կարող հետ պահանջել

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1068, պատճեն, մեծ. 29-39,5 սմ, գիր՝ շիբասիե:

موضع مهر مبارک اشرف

حکم جهانمطاع شد آنکه بموجبی که علمای اسلام امامیه و فقهای کرام اثنی عشریه خلعت میامین افاداتهم بین البریه در ذیل فتوی نموده اند عمل نمایند و از مضمون و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را قدوه و اسوه دانسته از فرموده تخلف ننمایند به عهده ی وکلای بیکلریبکی چخور سعد که امداد شرعی بتقدیم رسانیده در عهده شناسند. تحریرا شهر رجب المرجب سنه 1068

بسم الله الرحمن الرحيم

صح الجواب فليعمل بمقتضاه على فرض وقوعه

و الله سبحانه تعالى يعلم بحقايق الامور. محل مهر.

علماء اسلام و فقها کرام ذوی الاحترام خلعت ظلال افاداتهم الی یوم القیام چه فرمایند که هرگاه جماعت معینه ارامنه املاک معینه و اشیا منقولہ معلومه خود را هبه صحیحہ شرعیہ نموده باشند بخالد خلیفہ معبد معینه اوچ کنیسه از روی رضا و رغبت تمام در حال نفاذ تصرفات جماعت مذکور املاک و اشیا مذکور را بقبض و تصرف خالد مذکور داده باشند و شرایط شرعیہ در صحت اینمعانی و لزوم آن بینهم متحقق گردیده باشد شرعا در اینصورت هبه ی مذکور که بطریق مذکور از جماعت مذکور بظهور آمد صحیح و شرعی بوده باشد و خالد مذکور را میرسد که حاصل و منافع آنها را تصرف نماید بهر عنوان که خواهد و اراده نماید از تاریخ هبه مذکور مع محقق شرایط الشرعیہ یا نه بینوا و جروا.

هو.

حی و الله تعالی

بلی

⁵⁸ Փարվանչե (քրոնչե) – հրովարտակի տեսակ:

⁵⁹ 1650 թ. մարտի 4-ապրիլի 3:

يعلم حمدالله. محل مهر
 باز بیان فرمایند در صورت مسطور که بعد از تحقیق مقدمات مذکور جماعت مذکور فوت شده باشند
 هر یک از سر ورثه معینه شرعیه درینصورت ورثه ی جماعت مذکور که بعضی جدید الاسلام و
 بعضی ارمنی بوده باشند بعلت ارث جماعت مذکور از املاک مذکور و اشیا مذکور ممنوع و محروم
 بوده باشند بشروط الشرعیه یا نه بینوا توجروا صلی الله علی محمد وآله اجمعین الطیبین الطاهرین
 المصومین الی یوم الدین

هو
 حی
 و الله تعالی
 بلی
 يعلم حرره
 محل مهر

[در حاشیاه]

هو
 ذا مع اصله الاصل مطابق نموده
 (مهر): لا اله الا الله الملك الحق المبین عبد صلاح الدين 1064

Արհայական օրհնյալ կնիքի տեղը

Աշխարհասաստ հրաման եղավ այն մասին, որ վարվեն այնպես, ինչպես, որ իմամական իսլամի ուլամաններն⁶⁰ ու օրհնյալ ողորմած ֆակիհները⁶¹, թող նրանց խոսքերը հարատևեն Աստծո արարածների մեջ, ստորև ֆաթվա են հրապարակել, նրա բովանդակությունից չչեղվեն և առաջնորդվելով ամենալուսավոր շար՝ ով՝ հրամանին չհակառակվեն: Չոխուր Սա՛ադի բեկլարբեկը պարտավոր է շար՝ին համապատասխան օգնություն ցուցաբերել: Թող այս իրենց պարտականությունը համարեն: Գրվեց 1068 թ. պաշտելի ուղարկ ամսին⁶²:

Հանուն գրառատ և ողորմած Ալլահի:

Ճիշտ է պատասխանը և թող այն գործադրվի ըստ ստորև գրվածի:

Եվ Ալլահը, փառք Նրան, Բարձրյալն է, Նա է իմանում նշմարությունը:

Ճիշտ է բարձրագույն օրենքը և թող այն հենվի օրենքի պահանջների ու կանոնների վրա և Ալլահն է փառաբանյալ ու ամենագետ, [կնիք]:

Իսլամի ուլամաները և պատվարժան ողորմած ֆակիհները, թող հարատևեն նրանց խոսքերը մինչև Ահեղ Դատաստանի օրը, ինչ են հրամայում հետևյալ հարցի մասին: Եթե հայերի մի խումբ իր հոժար կամքով իր

⁶⁰ Ուլամա (علماء – հոգն. عالم եզ.) (գիտնական, գիտուն) բառի հոգնակին է, որը նշանակում է իսլամական օրենքների գիտակ:

⁶¹ Ֆակիհ (فقيه) – Ֆիկհի կամ իսլամի օրենսդրության գիտակ անձնավորություն:

⁶² 1658 թ. ապրիլի 4-մայիսի 4:

մուլերն ու գույրը շարի'աթական նշմարիտ հոբբեով ընծայած լինի Ուշ-
 ֆանիսեի ունն հալեդ կաթողիկոսի և հանձնած լինելով նրա տնօրինմանը
 շարի'աթական օրենքների պայմաններով ու պահանջով, ապա այդ դեպ-
 քում նվիրատվության թվականից վերոհիշյալ հալեդը շարի'աթով իրավունք
 ունի՝ այդ հոբբեով ու այդ կերպ ձեռք բերվածի բերքն ու եկամուտները
 տնօրինել այնպես, ինչպես կցանկանա: Շարի'աթի օրենքներով ճիշտ է,
 թե՛ ոչ: Պարզեցե՛ք: Փառք Ալլահին, Մուհամմադին, որը անբիժ բարեպաշտ-
 ների հովանավորն է:

Նա մշտնջենական է: Եվ Ալլահն է բարձրյալ:

Այո:

Փառք Ալլահին: Նա գիտի:

Կրկին ձեռ կարծիքը հայտնեմ հեռույալի մասին՝ վերը նշված պայման-
 ների հետազոտումից հետո, եթե հիշյալ մարդիկ մահանան, և յուրաքանչ-
 յուրը ունենա օրինական ժառանգ, ապա այդ ժառանգները, լինեն նրանք
 շաղիդ ուլ-իսլամ կամ հայ, ըստ շարի'աթի օրենքների՝ զրկվա՞ծ են այդ
 մուլերի նկատմամբ իրավունքներից, թե՛ ոչ: Պարզեցե՛ք:

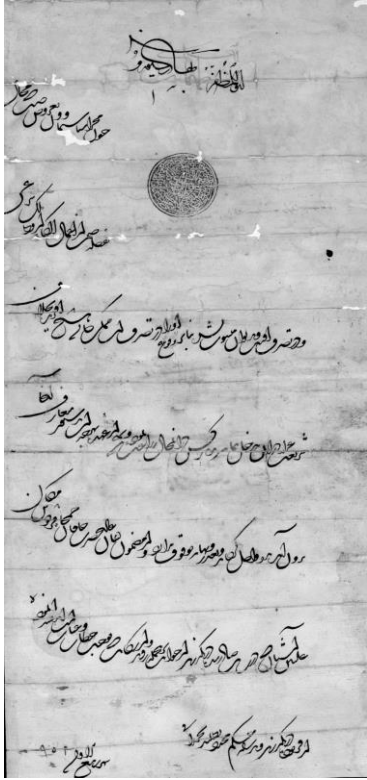
Նա մշտնջենական է: Եվ Ալլահն է բարձրյալ:

Այո:

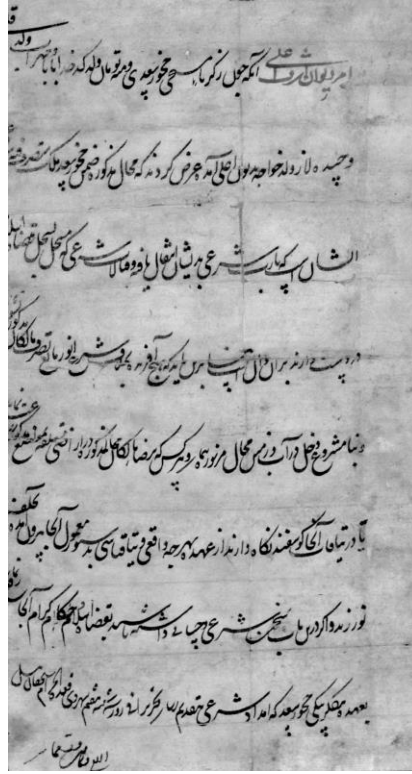
Փառք Ալլահին: Նա գիտի:

Համապատասխանում է իսկականին:

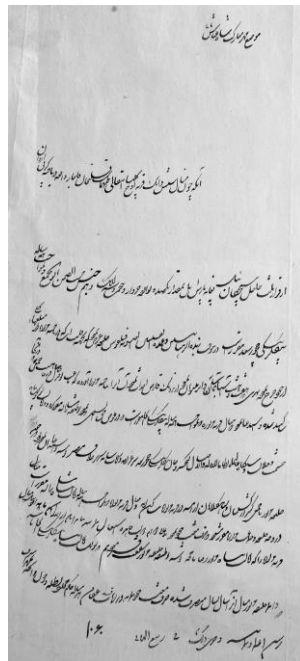
[Կնիք]. Ջկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է արդար իրավունքը,
 Աստծո ծառա Սելահ ալ-Դին 1064:

1

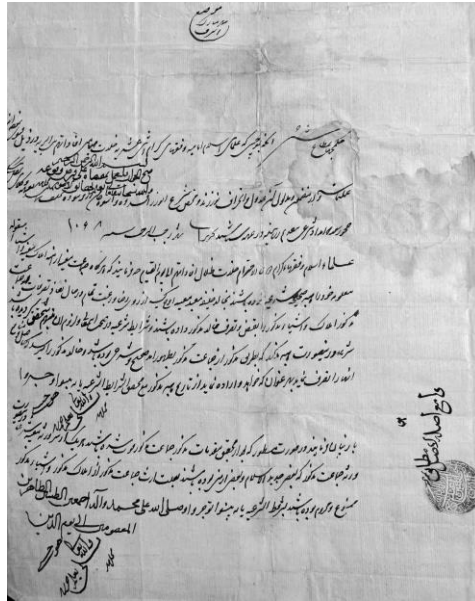

2

3

4

KRISTINE KOSTIKYAN, HAYKAZ GEVORGYAN
THE RECENTLY DISCOVERED DECREES OF SAFAVID SHAHS IN
MATENADARAN'S ARCHIVE OF THE CATHOLICOSATE

Key words: Safavid, shah, decree, document, catholicos, Muslim, Christian, monastery.

The article discusses the four Safavid decrees discovered during our study of the 755 Persian documents in Matenadaran's Archive of the Catholicosate, which were unknown and not described in any catalogue up to now. The contents of the decrees show their close ties with the decrees and other documents already published by A. Papazyan. Those four documents had remained unknown to him and not included in the two volumes of the Persian Decrees of Matenadaran (vols. 1–2, Yerevan, 1956, 1959). This article contains the Persian texts of those decrees by the Safavid Shahs Tahmasb I, Ismail II, and 'Abbas II, and their Armenian translations. Our study of the decrees has revealed new details in the relationship of Armenian clergymen with the Safavid authorities and a method to protect the property of Dhimmis from the pretensions of heirs who had adopted Islam. It is reflected in the decree of Shah 'Abbas II, which confirms a resolution (فتوی) of Muslim high clergymen. According to the decree and fetva, Muslim heirs had no right upon the property of Dhimmis, if the property had been acquired through donation (هبه).

КРИСТИНЕ КОСТИКЯН, АЙКАЗ ГЕВОРГЯН
НОВЫЕ УКАЗЫ СЕФЕВИДСКИХ ШАХОВ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В
КАТОЛИКОССКОМ АРХИВЕ МАТЕНАДАРАНА

Ключевые слова: Сефевидский, шах, указ, документ, католикос, мусульманин, христианин, монастырь.

Статья посвящена источниковедческому анализу четырех Сефевидских указов, выявленных в ходе изучения 755 персидских документов католикосского архива Матенадарана, до настоящего времени неизвестных и не описанных в каталогах архива. Содержание данных указов показывает, что, хотя они тесно связаны с указами и другими документами, уже опубликованными А. Папазяном, однако не были известны ему и не были использованы во время составления сборников первых двух томов *Персидских указов Матенадарана* (Ереван 1956, 1959). В статье представлены персидские тексты Сефевидских шахов Тахмаспа I, Исмаила II и Аббаса II, а также их армянские переводы. В результате исследования выявлены новые детали взаимоотношений армянского духовенства с Сефевидскими властями и один из способов защиты имущества зиммиев от притязаний наследников, принявших ислам, отраженные в указе Шаха Аббаса II, подтверждающем решение (فتوى) мусульманского духовенства. Согласно указу и фетве, принявшие ислам наследники не имели прав на имущество, перешедшее зиммию во владение путем дарения (هبه).